

A hősi halottak emléke a családi sírjeleken

GELENCSÉR JÓZSEF

(jogász, ny. c. egyetemi docens, Óbudai Egyetem)

The Memory of the Heroic Dead on the Family Grave Markers

In connection with the preservation of the memory of soldiers who died a heroic death, customs with a legal content have developed, especially during and after World War I. From among these, the lecture/study is primarily about the texts written on family tombstones, the circumstances of the burial, and, as a hint, about the immortalization of the names of the deceased on some kind of monument by small and large communities. The data was collected in and around Székesfehérvár, mainly in the 1980s.

Keywords: soldier, heroic dead, grave marker, legal custom, military custom

Hősi halál és emlékezet

Az általános vélekedés szerint hősi halott az a katona¹, aki a harctéren esett el, vagy az ott szerzett sebesülésében, betegségében hunyt el. A hősi halottak nevét különféle nyilvántartások, iratok, így többek között halotti anyakönyvek és ezredtörténetek őrizték meg. Az alábbiakban az emlékmegőrzés két szűkebb területével foglalkozom, mégpedig azokkal, melyeknél valamilyen gyakorlat, szokás alakult ki. Ennek megfelelően teszek említést az I. világháborús hősi halottak nevének a család általi, sírkőre írott jelöléséről. Továbbá pár szó erejéig érintem a közösségek emlékműveinek hasonló funkcióját. Kitérek az elhalálozásból eredő temetkezési és öröklési szokásokra is. A gyűjtést és kutatást Székesfehérváron és környékén, elsősorban 1975 és 1985 között végeztem. Temetőket és adatközlőket kerestem fel, írott forrásokat, különösen korabeli újságokat, alakulattörténeteket, naplókat, visszaemlékezéseket tekintetem át.

Az általam vizsgált, 1914 és 1918 közötti időszakban sok katona hunyt el ütközetben, csatában, részben a küzdelem során, részben elsősegélyhelyen, hadikórházban, hadifogolytáborban. Ők az említett helyeken vagy azok közelében egyéni, illetve tömegsírba kerültek. Gyakran katonai vagy civil temetőbe, máskor még oda sem. Jórészt születési vagy lakóhelyüktől távol, vagyis a hozzátartozók számára még fájdalmasabb módon nem hazai, hanem idegen földbe. A sírhely fölé nem ritkán a név sem került fel.

Írásomban először a családi emlékőrzésről szólok. Egyrészt azokról a távolban el-esett és ott eltemetett katonákról, kiknek emlékét, nevét a család a szülőföld civil temetőjében megőrkítette. Akár az országhatáron kívül, akár azon belül földelték el őket, ám ha nevük valamelyik családtag síremlékére felkerült, a hozzátartozók úgy érezték, hogy ez által megadták nekik a kellő végtiszteletet. Voltak a rokonok között olyanok, akik úgy mentek ki a temetőbe az ilyen sírhoz, mintha szerettükhöz menének, mintha így vele lennének. Másrészt azokról szólok/írok, akiknek holttestét,

¹ A hősi halott fogalmának a tudományos, illetve a jogszabályi megjelölése bővebb volt ennél.

hamvait a hozzátartozók hazahozatták, a család vagy a település temetőjében helyezték végső nyugalomra, szép síremléket állítva a hősi halottnak. Erre keveseknek volt módjuk. Az elhunytak 1% alatti töredéke jutott vissza így a szülőföldjére.

Társadalmi csoportonként haladva, példálózva, egy-egy konkrét eseten keresztül kívánom az emlékezet megőrzésének említett két formáját bemutatni, érzékeltetni. Kezdvé a nemesség, a dzsentri képviselőivel, folytatva a polgárság, a polgári középosztály tagjaival, zárva a sort a parasztság fiaival.

Nemesek, dzsentrik

Fejér vármegyében a főispáni széket 1891 és 1896 között eörményesi báró Fiáth Miklós (1848–1901) birtokolta. Két fiúgyermeke a katonai pályát választotta. Mind Fiáth Béla (1875–1914), mind Fiáth László (1882–1915) huszártiszt lett. Az idősebbik a székesfehérvári 10., a fiatalabb a 7. cs. és kir. huszárezrednél szolgált az I. világháború kitörésekor. Az előbbi alakulat 1914-ben még III. Frigyes Vilmos porosz király nevét viselte, az utóbbinak pedig már az ükunoka, II. Vilmos német császár volt az ezredtulajdonosa. Így mindkét tiszt Vilmos-huszárként szolgált. Ugyanis a közbeszéd, némi pontatlansággal, mindkét ezred katonáit így titulálta. A Fiáth testvérek kiváló katonák voltak. Mindegyikük a háború kezdeti szakaszában adta életét hazájáért.

Fiáth Béla százados és leveldi Kozma Miklós főhadnagy, a későbbi miniszter együtt szolgáltak a 10. huszárezredben. Az alakulat állomáshelye a világháború kitörésekor nem Székesfehérváron, hanem Budapesten volt. Fiáth a 2. divízió (itt osztály/zászlóalj) 5. századának volt a parancsnoka, Kozma pedig az 1. divízió 1. századában, mint frontmögötti tiszt szolgált. Július 27-én Kozma Miklós a naplójában a főváros mámoros hangulata mellett Fiáth látnoki mondatait is megörökítette. „Az ultimátum Szerbiának július huszonharmadikán ment el. A városban háborús lelkesedés. Báró Fiáth Béla kapitánnyal végig sétálunk a városon. Tömegek vonulnak, ütemesen lépve. *Vesz-szen Szerbia!* kiáltásokkal. Elgondolkozva nézzük. Fiáth megszólal: – Ezek nem tudják mi a háború. Mi el fogunk esni, ezek közül is rengeteg és amelyik majd megmarad, az éppen úgy ordít majd a békéért, mint most a háborúért. És a végén talán forradalmat fognak csinálni.”² Fiáth százados váteszi szavai igazolódtak. A háború poklában sokan elesetek. Ő maga már 1914. december 6-án az északi fronton, az oroszok ellen a galíciai Alt Sandez/Ószandec városnál. Eleste után a huszárkapitányt a település temetőjében földelték el. Azzal, hogy végső nyughelye remélhetőleg hazai földben lesz, ahogy mindig is kívánta.

Fiáth László az ezredtörténet szerint a világháború kitörésekor főhadnagy volt. A harcok kezdetén tiszti járőrparancsnoki megbízást is kapott. Az ezred egyik kedvencének számított, vitéz huszár volt, 1915-ben a 4. század parancsnoka. A Dukla-szoroson át beözönlő oroszok elleni harcban dőlt ki az ezred tisztikarából. 1915. január 31-én Mérfalvánál (Sáros vm.) a legvégsőig kellett kitartania a Rózsahegy (Liptó vm.) felől érkező ellenséggel szemben. A harcvonalban a 3. és 4. századból kialakított csoportot vezette. A visszavonulási parancs vétele után maroknyira zsugorodott csoportját a két oldalról átkaroló oroszok egy szakadékba szorították. Fiáth a megadás helyett

² Kozma 1931: 5.

az áttörést választotta. A roham során az ellenséges gépfegyver a földre terítette. Vitészege az oroszoknak is imponált. Parancsnokuk elrendelte, hogy a hősiiesen elesett tiszt hült tetemét katonai tisztelegéssel temessék el. A mérfalvai temetőben helyezték nyugalomra, sírját egy kisdudakeresztrel jelölték meg. Az 1915. május 2–5. közötti gorlicei áttörés, a terület felszabadulása után szállították haza a huszárcapitány tetemét.³

Az ellenség előtt elesett két testvérnek, haláluk után, az uralkodó magas kitüntést adományozott. Mindegyik százados megkapta a katonai érdemkereszt 3. osztályát, a hadi ékítványekkel.⁴

A fővárosi és a székesfehérvári lapok 1915 augusztusának közepén a következő hírt továbbították olvasóiknak. Báró Fiáth Béla 10. huszárezredbeli és báró Fiáth László 7. huszárezredbeli századosok az északi harctéren hősi halált haltak. Holttestüket a család Sennyei Béla báró közreműködésével felkutatta és hazaszállíttatta. A két kapitány földi maradványait augusztus 8-án, vasárnap a Mór (Fejér vm.) melletti Akán (Veszprém vm.) temették el, katonai pompával. Megkapó szépségű park árnyas fái alatt ravatalozták fel a két hős virágokkal ékes koporsóját. A testvérek temetésén mindkét huszárezred itthon tartózkodó tisztjeinek küldöttsége megjelent, mégpedig Bartha Imre és Kenessey István alezredek vezetésével. A 10-es huszárok egy százada is felvonult, és a sírnál *disztüzet* adott le. A gyászoló család tagjain kívül nagyszámú előkelő személy vett részt a temetésen. Közöttük volt gróf Széchenyi Viktor főispán, szolgálaton kívüli, 7. huszár ezredbeli százados, aki Fiáth Lászlóban egyik bajtársát veszítette el. A fájdalmas gyászszertartást Dodek Jenő, egyházi címén pápai káplán végezte. A hősi halott tisztek koporsóját a családi sírboltba helyezték, így adták át örök pihenésre az anyaföldnek.⁵

Hasonló katonai temetés és emlékállítást történt meszleni Meszleny László főhadnagy részére Velencén, valamint eggbeli és körmendi Körmendy Jenő zászlósnak Székesfehérváron. További esetekkel is találkoztam.

Katonaorvosok

A háborúk, különösen a két világháború szörnyűségei a katonaorvosokat sem kerültek el. A járványok az arcvonal mindkét oldalán könyörtelenül szedték áldozataikat, rangtól, beosztástól függetlenül. Az ellenség – mit sem törődve a genfi egyezményekkel – hol szándékosan, hol gondatlanságból, számtalanszor veszélyeztette az egészségügyi katonák életét, testi épségét.

Székesfehérváron, a Sóstói római katolikus temetőben két sírkő is I. világháborús orvos áldozat emlékét őrzi. A Potyondy család sírboltjának tetején áll egy fehér színű, téglalap alaprajzú, oszlop formájú kő síremlék. Messziről is jól olvasható a felirata: *PRO PATRIA! Aztán a szöveg a bevésített kereszt alatt folytatódik. Dr. POTTYONDI LÁSZLÓ | Pécs városi tisztviselő | 7. huszár ezred | tart. fő-orvosa | élt 30 évet | Hősi halált halt | 1916 dec. 24-én | az Ojtozi szorosnál.*

³ Reményi 1923: 203, 206.

⁴ Budapesti Közlöny 1915. február 24. 3–4. Budapesti Közlöny 1915. április 25. 1–2.

⁵ Budapesti Hírlap 1915. augusztus 7. 11. Székesfehérvár és Vidéke 1915. augusztus 9. 2. Az Ujság 1915. augusztus 11. 15. Pesti Napló 1915. augusztus 11. 15. Pesti Hírlap 1915. augusztus 11. 14.

A köznemesi származású Pottyondy/Pottyondi László dr. 1914 tavaszán érkezett Pécsre. Gyermekorvosként rövid idő alatt tiszteletet vívott ki. Ambiciózus emberként városi szolgálatba akart kerülni, így rövidesen tiszteletbeli kerületi orvossá nevezték ki. A világháború elején katonakorvosként működött Pécsen. Megnősült, felesége a tiszapolgári kötődésű Kemptner Mária lett. Orvosi tevékenysége a háború alatt döntő mértékben a cs. és kir. 7. huszárezredhez fűződött. 1915 decemberének közepén, mint segédorvost főorvossá nevezték ki. A következő év januárjában a baranyai székvárosban, a Mária utcai leányiskolában berendezett katonakórházban volt rendelő főorvos, amikor az orosz harctérre vezényelték. Összesen 11 hónapon át különböző helyeken folytatta harctéri orvosi munkáját, szükség esetén betegen is. 1916-ban a hetes közös huszárok lövésosztályának volt orvosfőnöke. A huszárokkal együtt az orosz frontról a románra került. 1916. október 24-én egy magas hegy oldalán sebesült Vilmos huszárokat kötözött, amikor a románok, nem törődve a kötözőhelyen kitűzött genfi lobogóval, gránáttal lőtték őket. Az egyik lövedék légnyomása az orvost a közeli fatörzshöz vágta, eszméletét veszítette, megsebesült, de tagjai épek maradtak. Halálhírére keltették, de a hátszágban felgyógyult, Kolozsváron román disznótoron már kolbászt is fogyasztott. Aztán visszament a *Hilfsplatz*ra, a sebesült katonákhoz. A magyar-román határon, az Ojtozi-szoros körül vívott harcokban december 24-én szívlövés (más adat szerint fejlövés) következtében hősi halált halt. Két nappal később Oszdolán (Háromszék vm.) temették el. A halálesetről először fivéreit tudták értesíteni. Az egyik Pozsonyban teljesített katonai szolgálatot, míg a másik a székesfehérvári püspök mellett volt titkár. Pottyondy Imre a későbbiekben püspöki irodaigazgató, majd nagyrépost, püspöki helynök lett. A család 1917 májusában szállíttatta haza a hősi halált halt főorvos holttestét. A székesfehérvári temetésére május 22-én délelőtt került sor, nagy részvét mellett. Az ezredorvos felesége, szülei, testvérei vettek részt az „utolsó út bánatában”. Velük a jóbarátok és rokonok. A temetési szertartást Kisteleki István esperes-plébános végezte. A gyászének után Prohászka Ottokár megyéspüspök mondott rövid beszédet. A katonaság is hivatalosan vett részt a gyászszertartáson. Eleste után Pottyondy főorvosnak az uralkodó a koronás arany érdemkeresztet adományozta, a vitézségi érem szalagján.⁶

A másik, oszlopos, sűrke sírkő dr. Juhász Jánosnak állít emléket: *ITT NYUGSZIK | Dr. JUHÁSZ JÁNOS | CS. K. EZREDORVOS | FER. JÓZS. REND LOVAGKERESZT | TULAJDONOSA. HŐSI HALÁLT HALT | KOLOMEÁBAN. 1916 FEBR. 4. | 31 ÉVES KORÁBAN | Dr. JUHÁSZ JÁNOSNÉ | 1885–1965.*

Dr. Juhász Jánost, mint az 5. gyalogezred főorvosát 1912. november 1-től nevezték ki ezredorvossá. Más adatok szerint 1913-ban az eperjesi 18. cs. és kir. tüzérezrednek volt ezredorvosa. Felkészültségét mutatja, hogy 1913-ban az Eperjesi Evangelikus Collegiumban, az akadémián adott elő. Kitűnő lovas is volt. A háború alatt a harctéren háromszor vagy négyszer sebesült meg. Egyik sebesülése után Pécsen, a betegnyugvó állomás parancsnoka lett. Szolgálatának utolsó időszakában a galíciai Kolomeában, a hadikórházban a sebesülteket továbbító részleg vezetője volt. Halálát hastífusz okozta, mely gyorsan végzett vele. Hozzá tartozói holttestét hazaszállították Székes-

⁶ Dunántúl 1915. december 15. 4. Pécsi Napló 1916. január 27. 5. Pécsi Napló 1916. november 11. 6. Pécsi Napló 1916. december 28. 8. Pécsi Ujlap 1916. december 29. 4. Dunántúl 1917. március 15. 6. Dunántúl 1917. május 22. 6. Fejérmegyei Napló 1917. május 22. 3.

fehérvárra. A hősi halált halt ezredorvost 1916. február 18-án pénteken, impozáns részvét mellett helyezték örök nyugalomra. Fialat özvegye és két árvája siratta. Kitüntetései között megemlíthető a Signum Laudis és a Ferenc József-rend lovagkeresztje.⁷

Más polgárok

Ismert, hogy a hazánkbeli izraeliták 1848–49-ben az alkotmányosságért, majd a függetlenségért folytatott küzdelmet elsősorban anyagilag, de mellette honvédként is támogatták. A Nagy Háború idején közülük többen vérüket, életüket áldozták. A módos zsidó szülők körében is élt a szokás, hogy hősi halott gyermeküket, más hozzátartozójukat lakóhelyükre hozatták, hazai földön, felekezetüknek megfelelő temetőben földelték el.

Székesfehérvár textilkereskedésében és szabó iparosságában az 1980-as évek közepéig jelentős szerepet játszott a Keller család. Egyik tagja, Keller Nándor (1884–1915) az I. világháború idején a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezredben volt I. osztályú számvivő őrmester. Az oroszokkal vívott kárpáti harcokban, 1915-ben Alsóvízköz (Sáros vm.) településnél harcolt és hősi halált szenvedett. Holttestét a következő évben édesatyja, Keller Vilmos székesfehérvári szabó iparos hazaszállíttatta. Temetésére 1916. május 28-án délután 4 órakor került sor a székesfehérvári ortodox Izraelita temetőben.⁸

Fekete gránitból készült, magas sírköve szép állapotban máig látható a Zsidó Temetőben. A vésett felirat négy héber nyelvű sor után magyarul folytatódik: *Itt pihen | a bárces Kárpátokban | hazája védelmében elhunyt | KELLER NÁNDOR | 17. HONV. GY. E. SZÁMV. ŐRMESTERE | élt 31 évet | meghalt 1915 jan. 25. | Családod szeretete, nemzeted hálája kísért e sírba. | Ez örködik és emlékezik, | örökké nyugvó poraid felett. | Pihenj csendesen!*

Keller Nándor síremlékén a vésett sorok önmagukért beszélnek. A hazához való hűséget és szeretetet tanúsítják, mégpedig nem egyetlen izraelita személyiség, hanem közössége részéről. Az őrmesteréhez hasonló típusú síremlékeket mind az izraeliták, mind a keresztények számára a 19–20. század fordulóján a székesfehérvári Havranek család készítette.

Pusztán példaként említem, hogy szintén a székesfehérvári Izraelita temetőbe került Deutsch Dezső egyéves önkéntes szakaszvezető, míg a katolikusba Fekete Géza hadnagy.

A parasztság fiai

A temetőben, különösen falun, a legutóbbi időig itt-ott rá lehetett lelni egy-egy sírkőre, mely alatt I. világháborús, paraszti családból származó katonahalott nyugszik, vagy olyanra, amelyik a fronton elesett hozzátartozó emlékét őrzi. A távoli csataterről, az ottani temetőből vagy a táborig kórházból a holttestet hazahozatni roppant körülményes és költséges volt. A fentebb hozott példák kivételesnek számítottak.

⁷ Budapesti Közlöny 1912. november 6. 4. Pesti Hírlap 1913. november 15. 24. Budapesti Közlöny 1915. szeptember 14. 4. Világ 1916. február 13. 20. Pesti Napló 1916. február 19. 4.

⁸ Székesfehérvár és Vidéke 1916. május 27. 3. Sipos 1937: 260.

Csekély volt azoknak a famíliáknak a száma, melyek a terheket vállalni tudták. A parasztság körében (is) ilyen okokból kezdett terjedni, vált szokássá a háború során, végén vagy utólag a hősi halott emlékének megörökítése, rendszerint valamelyik közeli rokon sírjelen.

A magyaralmási (Fejér vm.) temetőben egyszerűségében is szép vörösmárvány, azaz pizskei mészkő síremlék alatt nyugszik Somogyi János (1864–1914) és neje Csordás Erzsébet (1869–1906). Az utódok a szülők neve alá még néhány sort vésettek: *EZEN EMLÉK ÖRÖKÍTSE MEG AZ OROSZ HARCZTÉREN HŐSI HALÁLT HALT FIAIK, ISTVÁN ÉS GÁBOR EMLÉKÉT. NYUGODJANAK BÉKÉBEN!*

Az I. világháború körüli időszak még az élő, virágzó népköltészet kora volt. Ennek bizonyágául megemlítem a sorra termő vagy újjászülető katonadalokat. Ugyanígy természetesnek tartom, hogy nem csak próza, hanem sírvers is megörökíti az elhunyt katona emlékét. A félnépi szövegben – akár némelyik régi egyházi énekben – maga a halott nyilatkozik meg egyes szám első személyben, és rá a szülők hasonló módon, de többes számban felelnek. Szintén Magyaralmáson egy olyan katona nagyméretű, fekete márvány, azaz gránit obeliszkjét láttam, kit hazahoztak faluja temetőjébe. A fekete gránit sírkőbe rakott fénykép alatt a felirat: *ITT NYUGSZIK | SEKURA LAJOS | A 69. GY. EZR. VITÉZE | KI 14 HÓNAPI HARCZ UTÁN | HŐSI HALÁLT HALT 1916 IX. 20. | 21 ÉVES KORÁBAN.*

*JÓ SZÜLEIM S TESTVÉREIM
KÖSZÖNÖM NEKTEK HOGY
SZÜLŐFÖLDEMBEN PIHENHETEK.
NYUGODJ BÉKÉVEL KEDVES JÓ
GYERMEKÜNK
HŐSI SÍRODNÁL ŐRT ÁLL SZERETETÜNK*

Székesfehérvár környékén az egyik legszebb, legérdekesebb, katonának állított sírkő a mohai (Fejér vm.) Református temetőben látható. Az arányos, tábla formájú emlékmű félkör alakú ívvel záródik, legfelső részén ovális keretben az elhunyt katona képe. A fényképet két oldalról szimmetrikusan, bevéselt hadi jelképek övezik: ágyúk, zászlók, babérágak. Az előlap felső részén a szépen keretezett, gondosan vésett betűk az életrajzi adatokon túl az elmúlás körülményeiről is tudósítanak, megszólaltatva a halottat is: *ITT NYUGSZIK | HŐSI HALÁLT HALT | IFJ. SZEKERES JÓZSEF | szül. 1892. aug. 20-án.*

A folytatás versbe szedett.

*1914 decz. 8-án kezem megsebesült
A nagy vizek mélyén
A testem is meghűlt legyőzött a halál
Messze Csehországban
Prágai kórházban 1915 máj. 2-án.
23-ik évemet éltem
Mikor Jézusomhoz tértem.*

A síremlék alsó részén tovább folytatódik a hősi halott megnyilatkozása, melyre a szülők válaszolnak:

*A jó szüleim és testvéreim szeretete ez
 Hogy engem falum temetője fed el.
 Nyugodjál csendesén sok szenvedés után
 Egyetlen jó fiunk kit feledni soha nem tudunk
 Könnyű legyen a föld mely sírodban elfedett
 És áldott a szellő mely poraidon lengedez.*

A sírkő alján a záró sorok olvashatók:

*Emeltették bánatos szülei
 Kik mellette kívánnak pihenni.*

Szokások

A leírtak, a felsorolt példák nyomán néhány következtetés vonható le. Mindenekelőtt az, hogy az I. világháború idején a tehető családok a távolban hősi halált halt, ideiglenesen elföldelt családtagjaikat igyekeztek hazahozatni és itthon eltemetni. Gyakorlattá, vagyis szokássá vált ez a módosabbak valamennyi csoportján belül. Úgy a nemesi családoknál, mint a középosztálynál, a polgárságnál vagy a parasztságnál. A harcok, a hullámzó frontok, a változó viszonyok miatt sokszor nehézségekbe ütközött mindez. (A körülmények teljesen ki is zárhatták.) A sír felkutatása is időt, energiát igényelhetett. Nyugodtan ismételhetem, hogy a hősi halottaknak csak töredékét, az 1%-nak is lényegesen alatta maradó részét szállították haza. Az *idegen föld – hazai föld* fájó ellentétét így kívánták feloldani. Sokszor maga a halott is így kívánta.

A rendszerint hosszú hónapokkal később megérkezett földi maradványokat méltó helyen, a családi temetőben vagy családi sírboltban/kriptában helyezték immáron végső nyugalomra. Ilyen lehetőség hiányában a felekezeti temető egyik sorában, ott pedig vagy önálló sírba, vagy valamelyik, már korábban elhunyt hozzátartozó mellé temették el. Az is előfordult, hogy a nyughelyére tett katona sírjába később egy vagy több családtag (szülő, feleség, gyermek) került. Vagyis mindezek szokássá váltak, miként az is, hogy a hazaszállítás elmaradásakor a hősi halott katona neve a közeli hozzátartozó sírjára került fel.

A temetés az egyház, a felekezet szabályai, szokásai és a helyi népszokások szerint, a lehető legünnepélyesebb formában, mély részvétellel és nagy részvétellel zajlott le. Hiszen a család is, a közösség is veszített. A végtisztesség megadása jobbra a katonaság közreműködésével történt.

Katonai szokások

Az I. világháború idején egyházi temetés folyt tehát katonai részvétellel. Kialakult, szokássá vált, hogy főleg a tisztek és altisztek esetében a temetés katonai tiszteletadással, sőt katonai pompával történt. Minél magasabb rangú volt a hősi halott, annál inkább. Katonai szokások, a katonaság tradíciói érvényesültek, meghatározott formákban, kellékekkel. A legjellemzőbbek az alábbiakban foglalhatók össze:

- Az ezred tisztjeinek gyászjelentése.
- Fekete ravatal, virágokkal ékes koporsó.
- Magasabb rangú tisztek (ezred-, zászlóalj-, századparancsnokok) megjelenése.

- Kivételesen a hadsereg vagy magasabb egység parancsnokainak (lampaszos tábornokok, aranygalléros törzstisztek) jelenléte.
- Az ezred tisztjeinek küldöttsége/testülete.
- Díszszázad vagy díszszakasz.
- Katonazenekar (katonabanda), gyászzene, rézkürtök, gyászdobok.
- Katonai dalárda.
- Dísztűz, vagyis díszsortűz adása.
- A koporsót vállukra emelő katonák (altisztek, legénységek).
- A koporsó katonák általi elhelyezése a gyászhintóba vagy a sírhelynél.
- A hősi halott kitüntetései selyempárnán.
- Hadi jelvények, jelképek alkalmazása.
- Bajtársak megjelenése.
- Részvétel a temetési menetben, vagyis a gyászmenetben.

Természetesen valamennyi szokáselem nem jelent meg minden temetésen. Minél magasabb rangú volt az elhunyt, illetve a családnak minél nagyobb volt a társadalmi presztízse, annál inkább feltűntek a katonai pompa elemei.

Az említett kegyeleti cselekményekkel és tárgyakkal a katonák az elhunyt iránti tiszteletet fejezték ki, a hadsereghez, azon belül az ezredhez tartozás és a bajtársiaság jegyében. Így a közeli hozzátartozók, a távolabbi rokonok, a barátok és az ismerősök mellett a katonaság a részvételével a végső búcsú ünnepélyességét növelték. Számos katonatiszt temetésén megjelentek az állami, illetve társasági/társadalmi élet kisebb-nagyobb vezetői is.

A hősi halált halt sírjelén a felirat – a kialakult szokás szerint – az I. világháború idején általában bővebb volt, mint a civilekén. A néven, évszámokon kívül gyakran tartalmazta az elhunyt rendfokozatát, élete áldozásának színhelyét, ezredének jelölését. Esetleg feltüntették a sírban fekvő hősi halálának, hősi tettének körülményeit vagy legmagasabb kitüntetését. Földművesek körében vers is kerülhetett az emlékkőre. Benne megszólalt a halott és családtagja. Az elhunyt megemlíthette elmúlásának okait. Esetenként a katona, jobbra ovális alakú, fényképe is rákerült a sírjelre, melyen egyházi vagy hadi jelvények is megjelentek.

Jogszokások

Az eddig felsorolt szokások egy része jogi tartalommal is rendelkezett, vagyis érintkezett a jogszokásokkal. Néhány, az alábbiakban megemlítésre kerülő szokást pedig egyértelműen a jogszokások közé lehet sorolni.

Számos család, különösen a falusiak és a külvárosokban élők áldoztak rá, csaknem erejükön felül, gazdasági lehetőségeik határáig nyújtózva vállalták a hősi halott hazahozatalát és részére a drága síremlék (márvány, gránit, körülötte vaskerítés) felállítását. Különösen így alakult, ha a szülők egyetlen, még nőtlen, utód nélküli fiukat veszítették el. Még inkább, ha lánytestvére sem született. Ahogy a civil életben, a házasság előtt, a földi életét befejező legény vagy nagylány részére – a helyi szokásoknak megfelelően – megadták a különös elbánás, temetés méltóságát, a halott lakodalmát, úgy a hősi halottnak is az átlagosnál többet nyújtottak. A gyászoló család lehetőleg hazahozatta és nem sajnálta a pénzt a temetésre meg a síremlékre. Ha már a fiuknak nem

adatott meg a további, teljes élet, ha már örökölni sem fog, nem lesz a maga ura, akkor kapja meg a tisztességet, és emléke megörökítését. Bár nem a teljes örökrészt, de abból valamennyit – ilyen formában – megadtak neki.

Úgyszintén a jogszokások körébe tartozik az, amit a katonafiú, különösen az egyedüli fiú halála eredményezett. A 19. század második felében a bíróságok által megerősített szokásjog szerint a fiú és leány örökösök azonos, egyenlő arányban örököltek. Ezzel szemben a népi jogszokások nyomán, a paraszti társadalomban, az ország tekintélyes részén, a leány leszármazottak megelégedtek a szerényebb értékű kiházásitással. Az ingatlanokat pedig a fiúk örökölték. A 20. században ezen az íratlan szabályon egyre több áttörés mutatkozott. A leányok egyre inkább azonos arányban kívántak jussolni, vagyis örökölni.

Hozzájárult ehhez az I. (majd a II.) világháború, a maga tragédiáival, a katonává lett legényfiúk halálával. Ha az utódok között csak lány maradt és örökölt, aztán ő gazdálkodott, az a környezetére is hatott. A többi családban is kezdték követelni a leányok a magukét, az egyenlő vagy csaknem egyenlő részt. Akkor is, ha volt fiútestvérük. A falusi közösségek pedig egyre inkább alkalmazkodtak ehhez az igényhez, egyben az országos szokásokhoz, majd 1959 után a Ptk-hoz. A katonák hősi halálukkal közvetve, így a jogszokások változásához is hozzájárultak.

Talán indokolt arra is utalni, hogy az I. világháborúban eltűnt, sokszor holttá is nyilvánított katona némelykor, évek múltán mégis visszatért. A távollét alatt viszont kialakulhattak jogilag bonyolult viszonyok, melyek megérkezésével fokozódtak. Mind polgári jogi (öröklés, özvegyi jog, az örökség elidegenítése stb.), mind családi jogi (új házasság) területen. Törvények és (felső)bírósági ítéletek sora született a rendezésre.⁹

Az 1945 elejétől emelt családi sírjeleken a katonákra vonatkozó adatok igen szűkszavúak. Gyakran csak a névre és az évszámokra szorítkoznak. Mindössze az „emlékét őrzi”, vagy a „távolban elhunyt” kitétel jelzi, hogy harcban vagy hadifogságban elhalt személyről van szó. Az utódok a hatalommal való bármiféle ütközést ezáltal is kerülni kívánták. Nehogy a Szovjetunióval, a Vörös Hadsereggel szembeni katonai szerepre fény derüljön, nehogy a család hátrányt szenvedjen. Még a rendszerváltás után is többen óvatosak maradtak, mások megelégedtek azzal, hogy a közösségi emléktáblára, emlékműre felkerültek a nevek. Néhány családi síron mégis megjelent a hősi halálra, az áldozattá válásra utalás.

Értesítések, gyászjelentések

Az I. világháború idején már szinte természetes volt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia népei tudni kívánták, mi történik fiaikkal a frontokon, különösen azt, ha bajuk esett. Az utókor szintén adatokra, tényekre volt kíváncsi. Mindezekhez a háború idején és azt követően csak viszonylagos pontossággal lehetett hozzájutni. Az informálásnak és az információ szerzésének különböző módzatai éltek.

⁹ A 2023. június 2-i szekszárdi konferencián Homoki-Nagy Mária jogtörténész mindezek mellett egy különösen bonyolult szentesi jogesetre is felhívta figyelmemet.

A szeretett személy elhunytáról az első értesítést a legközelebbi hozzátartozó kapta. A hír gyorsan szárnyra kapott, rokonok, ismerősök adták tovább egymásnak. Városokban a család pártcedulát/particédulát készítettett, amit szétküldtek, illetve kifüggesztettek. A kiharangozás, főleg falun, az elhunyt megtisztelése mellett szintén szolgálta a gyász hír terjedését. Az egymást követő, ennek megfelelően sorszámozott veszteség-kimutatások alapján a háború kezdetétől a székesfehérvári lapokban közlemény jelent meg *A mi halottjaink* cím alatt. A városhoz kötődő ezredek elesett katonáinak névsorát közölte.¹⁰

Külön is meg kell említeni az egyes alakulatok tisztikarának rendszeresen kiadott tiszti gyászjelentését, a tiszti gyászlapot. Ebben egy bizonyos időszak alatt hősi halált halt tisztek neve, rendfokozata, esetleg más adat szerepelt. Általában 6–12 személyé. Így 1914 novemberében a 17. honvéd gyalogezred tisztikara tiszti gyászjelentésében 9, az északi harcok alatt hősi halált halt tisztárs nevét jelölte meg. „Ott nyugosznak az idegen rögök havas takaróval fedett sírdombjai alatt.” A felsorolásban szerepel a később itthon eltemetett tomcsányi Tomcsányi Árpád őrnagy is. A további személyek: Wüsch Béla, Szőke András, Illés László százados, Varga Andor főhadnagy, dr. Bodola Gyula, Ágfalvy András, Freud Jenő hadnagy és Warhanek Ferenc zászlós. A Pesti Hírlap *Hősök halála* cím alatt adta le ezt a hírt.¹¹ A tiszti gyászjelentéseket számos újságnak megküldték. Az ezred állomáshelyén kívül a főváros, illetve más vármegyék lapjainak is. Főleg oda, ahonnan az ezred katonáinak sorozása, hadkiegészítése történt.

A Pesti Hírlap 1916 decemberében az alábbi hírt jelentette meg. A székesfehérvári 17. gyalogezred tisztikara gyászlapon tudatta, hogy 1915. október 24. és 1916. szeptember 17. között az ezredből elhunyt 3 hadnagy, 4 zászlós és 4 hadapród. A név szerint megjelölt személyek között volt olvasható – a fentebb említett – Fekete Géza hadnagy és Körmeny Jenő zászlós, akiket hazahozattak, szülőföldjükbe temettek el. A 11 elhunyt katona közül csak két hadnagy volt tényleges állományú.¹² Két másik fővárosi újság hosszabban idézett a háborús tiszti gyászlap részükre megküldött szövegéből. „A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalogezred tisztikara részvétellel és fájdalommal tudatja, hogy szeretett bajtársaink királyukért és hazájukért hősi halált haltak.” Aztán következnek a tisztek név, rang, a halál időpontja (év, hó, nap) megadásával. A gyászlap záró soraival az ezred dicsőséget szerzett katonái közé emeli a hősi halált haltakat. „Derék, jó katonákat, szerető bajtársakat ragadott ki közülünk a kegyetlen sors, de emléküket szívünkbe zárja az irántuk érzett kegyelet és nevüket, mint a hazaszeretet, a hűség és kötelességtudás lelkesítő példányképeit az örök halhatatlanság számára megőrzi ezredünk története.”¹³ Ez a gondolatsor több alakulatnál is megjelent. Így a 12. kolozsvári honvéd gyalogezrednél.¹⁴ Néha egész távoli városok újságja is hírt adott a 17. gyalogezred hősi halottjairól. Ide kapcsolódóan említhető az ungvári Határszéli Újság.

¹⁰ Pl. Székesfehérvár és Vidéke 1914. szeptember 12. 2.

¹¹ Székesfehérvár és Vidéke 1914. november 4. 1. Pesti Hírlap 1914. november 10. 11.

¹² Pesti Hírlap 1916. december 1. 15.

¹³ Budapesti Hírlap 1916. december 2. 12. Világ 1916. december 3. 17. Somogyvármegye 1916. december 3. 5–6.

¹⁴ Újság 1915. szeptember 29. 12.

A tiszti gyászlap kiadásának szokása az egy alakulathoz tartozó tiszték közötti bajtársiasság megnyilvánulása is volt. Különben a korabeli újságok egy-egy katonatiszt haláláról, sebesüléséről esetenként hosszabb vagy rövidebb híradásban is be szoktak számolni. A tiszt családja, rendfokozata miatt ennek helyben hírértéke volt.

Közösségi emlékművek

A két világháború között sorra jelentek meg az alakulattörténetek. A kötet végén általában felsorolták az elesett katonák nevét, születési évét, rendfokozatát, a halálzás évét, esetleg a helyszínét. A névjegyzék jobbára külön-külön készült a tisztekre, altisztekre és a legénységhez tartozókra. A névsorok többféle okból nem lehettek helyesek, teljeseek és pontosak. Hasonló mondható el a városokban állított ezredemlékművekre felvéselt vagy a talapzatban elhelyezett névsorokról. Természetszerűleg az egyes intézmények és a községek emléktábláin, emlékszobrainál olvasható rövid felsorolások pontosabbak.¹⁵

Az emlékműveket alkotó szobrászok, iparművészek jórészt alkalmazkodtak a központi és helyi elvárásokhoz és a kibocsátott mintákhoz. A hozzátartozók pedig elvárták a katonák hősi, sokszor romantikus ábrázolását. Hiszen ők hősi halott hozzátartozójukról kaptak (vagy nem) értesítést. Őt siratták, és ilyennek akarták látni. Sokan mondták azt is, hogy *a szobor mindig eszünkbe juttatja/gyuttatja szegént*. Mások a felsorolás nyomán így vélekedtek: *Legalább a nevit odairták szegénnek*. Mára azonban kihalt az ekképpen emlékezők nemzedéke.

¹⁵ Az I. világháborús székszárdi hősi halottak emlékének megőrzését szolgálja Szabó Géza történész és Nagy Janka Teodóra jogi néprajz kutató könyve, melyen belül különféle sírjelek, művészi alkotások is láthatók. Szabó-Nagy 2018: 19–80, 126–127.

Irodalomjegyzék

KOZMA Miklós

1931 *Egy csapattiszt naplója 1914–1918.* Budapest: Révai Irodalmi Intézet.

REMÉNYI Ferenc (szerk.)

1923 *A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. huszárezred hadi emlékkönyve 1914–1918.* Budapest: Grill.

SIPOS Gyula (szerk.)

1937 *17-esek a Világháborúban. A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalog- és népfelkelő ezredek története.* Székesfehérvár: Csitány.

SZABÓ Géza – NAGY Janka Teodóra

2018 *Hősök voltak és áldozatok. Szekszárdiak a Nagy Háborúban 1914–1918.* Szekszárd: Szekszárd Alsóvárosi Római Katolikus Közhasznú Egyesület.